

ŞİMAL QIPÇAQCASINDA LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏRİN FUNKSIONALLIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR (XIII-XVII ƏSRLƏR)¹⁷

Giriş. Kodeks Kumanikus (Kodeks). XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında Qara dənizin şimalında bir qıpçaq şəhərində yazıldığı təxmin edilən “Kodeks Kumanikus” (“Kodeks”) əsəri iki hissədən ibarətdir: İtalyan bölümü italyanca-farsca-qıpçaqca lüğətdən, alman bölümü isə əsasən İncil, qismən Tövratdan tərcümələrdən, xristian dininə aid nəğmələrdən, qıpçaq dilində notla yazılmış bir dini nəğmədən, qıpçaq folkloruna aid 47 tapmacadan və bir neçə atalar sözündən, latınca-qıpçaqca və qıpçaqca-almanca lüğətlərdən ibarətdir [5, s. 13-36].

Qıpçaq-qriqorian mətnləri (OOM). XI-XIV əsrlərdə Ukraynanın bəzi bölgələrinə köçən ermənilərlə həmin bölgənin sakinləri olan qıpçaqlar arasında ticari, mədəni və məişət əlaqələri qurulmuş, bu münasibətlər zəminində qıpçaqların bir qismi qriqorianlığı qəbul etmişdir. Məhz bu şəraitdə XVI-XVII (1559-1664) əsrlərdə Qərbi Ukraynanın Kamenets-Podolski və Lvov bölgələrində qıpçaq dilindən yazı dili kimi istifadə edilmiş, çox sayda dini və hüquqi məzmunlu mətnlər qriqorian əlifbasında qıpçaq dilində qələmə alınmışdır [6, s.159-165]. Bu mətnlərin adlandırılmasına gəlincə, türk-islam (birinci xalq, ikinci din) modelini əsas götürərək “qıpçaq-qriqorian” mətnləri ifadəsinə üstünlük verdik. Bu mətnlər qıpçaq təfəkkürünün məhsuludur, onun bazasında türk dilinin leksik fondu dayanır. C.Klauson qeyd olunan əsərlərdə dilin əsas lüğət fondunun qıpçaq türkcəsində olduğunu, bu yazı dilinin “Kodeks Kumanikus”-un dilinə çox bənzədiyini, ikinci qat kimi alınma sözlərin slavyan mənşəli olduğunu, erməni mənşəli sözlərin hətta slavyan alınmalarından da az olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, əgər bu xalq erməni əsilli olsaydı, onların əsas sözləri türk deyil, erməni mənşəli olmalı idi [4, s. 759].

Şəkilçilərin funksionallığına təsir edən amillər. Şimal qıpçaqcasında şəkilçinin funksionallaşma xüsusiyyəti orta türk dilinin ümumi özəlliklərini ehtiva etməklə yanaşı, öz spesifikasi ilə də seçilir. Bunun bir sıra səbəbləri var:

1. “Kodeks” örnəyində (47 tapmaca istisna) dil materiallarını yazıya alanların milli mənsubiyyəti. Bir nümunə verək: Dilə və onun sözyaratma imkanlarına, istiqamətlərinə, spesifikasiyasına dərinlən bələd olmayan müəlliflər feilləri sadaladıqdan sonra həmin feillərin isim / ad variantını *-maq* şəkilçisi ilə düzəltmişlər ki, bu da, fikrimizcə, kalka üsuludur və şəkilçinin funksionallığını süni şəkildə artırmaqdır. Belə ki, “Kodeks”də qıpçaq dilində feilin şəxsə və zamana görə dəyişməsinə dair verilən nümunələrin ardınca latınca və farsca isimlərin qarşılığı kimi həmin feilin məsdər şəkli göstərilmişdir (onlarla belə nümunə var): *yaşururmən, yaşurdun, yaşır + yaşırmaq* “gizlənmə, yaşınma” (isim) (3v); *kıçkırmak* “səslənmə, çağırma” [5v]; *saklamaq* “gizləmə, qoruma” [6r] və s. [1] Və bu sözləri (*yaşırmaq, kıçkırmak, saklamaq*) müəlliflərin süni yolla düzəltdiyini ehtimal etmək mümkündür. Ancaq bu qaydaya həmişə riayət edilməmiş, bəzi feillərdən sonra həmin feillərdən başqa leksik şəkilçilərlə düzəlmiş ad bildirən sözlər qeyd edilmişdir. Məsələn, *tut-, saqın-* feillərinə aid 3 nümunədən (*tutarmən, tuttum, tut; saqınurmən, saqındum, saqıncıl* “Düşün, fikirləş!”) sonra müvafiq olaraq *tutqun “əsir, dustaq”, saqınc “düşüncə, fikir”* isimləri verilmişdir [7r]. Buradan aydın olur ki, tərtibatçı feil köklərinə aid isim nümunələri bilirsə, yazmış, bilmirsə, məsdər formalarını qeyd etmişdir. Ehtimal ki, bir tərəfdən feillərin məsdər feildəki hərəkətin adını bildirməsi də tərtibatçının bu şəkilçini sırf leksik şəkilçi kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. 2. Qıpçaq dili yazılı ədəbi dilin formalaşma prosesinə, ümumilikdə bu dil daşıyıcılarının dünyanın kultür həyatında roluna görə oğuz və karluq qrupundan nisbətən geri qalmışdır. Həm də şimal qıpçaqcası türk-islam mədəniyyətindən nisbətən kənarda, eyni zamanda qeyri-islam (xristian, yəhudi) kultürələrinin əhatəsində formalaşmışdır. Nəticə etibarilə bu dildə şəkilçilərin funksionallaşmasının spesifikasiyasında ekstralingvistik və ekstrakultür amillər də müəyyən rol oynayır. 3. Qarşılıqlı əlaqələr zəminində dilə yeni gələn anlayışları (dini, məişət, sosial) ifadə etmək üçün bəzi şəkilçilərə müraciət edilmiş, məsələn *-taş, -daş* şəkilçisi vasitəsilə ad+taş modeli əsasında onlarla yeni söz düzəldilmişdir. Bu şəkilçi hətta slavyan mənşəli alınma sözlərə belə artırılmışdır.

Bəzi şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətləri. Leksik şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətlərinin diaxronik aspektdə tədqiq edilməsi leksik şəkilçilərin ümumi mənzərəsini, hansı şəkilçilərin daha funksional olduğunu, hansı mənə ktəqoriyalarında sözlər əmələ gətirdiyini, funksionallaşmada müasir dillə müqayisədə daralma, yoxsa genişlənmə istiqamətini tutduğunu ortaya çıxarmaqda mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Kodeks” və QQM-dəki qıpçaq dili materialları da şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətlərinin faktiki nümunələrini ortaya qoymaq üçün əhəmiyyətli mənbədir:

-çr⁴. Bu şəkilçi müasir türk dillərində olduğu kimi, şimal qıpçaqcasının materiallarında da adlardan xüsusilə peşə mənalı isimlər düzəldir. “Kodeks”in 44r və 45r vərəqlərində *-çr⁴* şəkilçisi ilə düzələn və peşə bildirən sözlər toplu şəkildə verilmişdir: *baqırçı “aşpaz”* [6v]; *ırcı “səraicə, nəğməci”* [45r]; *otaçı “həkim cərrah”* [44r]; *bakçaçı “bağban”* [45r] // *baxçaçı, bağçaçı* (QQM); *yarquçı “hakim, hökm verən”* [45v]; *borlaçı “şərabçı”* (QQM); *xökümçi “hakim”* [44r]; *kütövcü “çoban”* [61v]; *kaznaçı “xəzinədar”* [82r] və s. “Kodeks”dən verilmiş nümunələr göstərir ki, *-çr⁴* şəkilçisinin o dövrdə funksional əhatə dairəsi geniş olmuşdur. QQM-nin dilində, yəni “Kodeks”dən sonra qriqorian mühitində yazılan əsərlərdə bu şəkilçinin əhatə dairəsinin bir az da genişləndiyini görürük. Belə ki, bir sıra sözlər “Kodeks”lə eyni olsa da, onlarla söz var ki, onlara birincidə rast gəlmirik: *Arabacı “arabacı”; aşçı “aşbaz” awçı, avçı*

¹⁶ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, fil.ü.f.d., böyük elmi işçi; Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrası, müəllim, ORCID: 0009-0004-8259-1621; imeyl: imanyarquliyev@gmail.com

¹⁷ Bu mövzuda “AZLİNQ 2024 – Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransda çıxış edilmiş və məqalənin xülasəsi çap edilmişdir.

~ *avuç* “ovçu, balıqçı”; *baltacı* “baltaçı”; *başçı* “başçı”; *bəkçi / bəgçi* “mühafizəçi, gözətçi”; *bostançı* “sultanın mühafizəçiləri (yeniçərilərə qarşı), sultan sarayının və şəhərin əsgərləri”. Bunlar həm də dəyişən sosial-siyasi və mədəni-iqtisadi mühitin şərtlərinin tələbi ilə meydana gələn sözlərdir. “Kodeks”də -*çı* şəkilçisi ilə düzələn mücərrəd isimlər arasında müsbət məzmunlu sözlərə rast gəlinmir. Burada mücərrəd (mənfə) mənalı sözlərə artırılaraq “həmin xüsusiyyəti özünə peşə edən şəxs” mənasında 8 sözün yarandığını görürük: *ötrükçi* “yalançı” [50r]; *esrikçi* “əyyaş” [66r]; *öpkəlməkçi* “hirsli, qəzəbli” [66v]; *kızqançı* “acgöz, tamahkar” [66v]; *çakuçı* “aravuran” [66v]; *uşaqçı* “dedi-qodu yayan, sözgəzdiren” [66v]; *uşıxaçı* [58v] - *ayınçı* “böhtançı” [81r]. Şəkilçinin bu funksiyası dilimizdə *yalançı*, *küyçü*, *gopçu*, *süründürməçi* kimi sözlərin düzəldilməsinə xidmət edir və qıpçaq dilində olduğu kimi bu gün də əsasən mənfə mənalı sözlər düzəldir. Ancaq bu şəkilçinin “Kodeks”dən iki əsr sonra QQM-də funksionallığını artırdığını, qeyri-etik, cəmiyyət dəyərlərinə zidd məzmunlu anlayışları ifadə etməklə yanaşı (onlarla nümunə var, əslində bu istiqamətdə də funksionallıq güclənmişdir), müsbət məzmunlu sözlər düzəltdiyini də müşahidə edirik: *Alğışçı* “dua edən, alqış tutan”; *çidovuçı*, *çidovçı* “səbirli, itaətkar, sözə qulaq asan”; *xıyınçı* “şəhid, qurban”, *öğütçi* “öyüd verən, yaxşı örnek olan”, *sadağacı* “bol sədaqə verən, xeyirxah”, *söğbəti* “müxtəb, xoşsöhbət” və s. QQM-də *sağışçı* “müdrək, düşünən”; *səbəbçi* “səbəbkər, təqsirkar”; *tilçi* “1. Gəvəzə; 2. casus” kimi maraqlı nümunələrə də rast gəlirik.

Eyni zamanda QQM-də -*çı* şəkilçisi ilə düzələn onlarla mənfə məzmun ifadə edən söz vardır ki, onlara “Kodeks”də rast gəlinmir: *ziançı* “ziyana səbəb olan, ziyaxor”; *qaraqçı* “dilançı”; *xaraxçı* “haramı, quldur”; *kıspıçı* “dedi-qodu yayan, pis ağız, iftiraçı”; *kufurçı* “kafir, dinsiz”; *küfürçi*, *küfürüçi* “söyüş söyən, söyüşçül” və s.

Göytürk dilində -*çı* şəkilçisi ilə kök mənaya uyğun düzəldilmiş bir sözə rast gəlinir: *armakçı* “yalançı” [7, s. 209]. Buradan belə nəticə çıxır ki, -*çı* şəkilçisinin bu funksiyası Göytürk dövründən sonra, türklərin müxtəlif ölkələrə köçü, mədəni, iqtisadi inkişafı, müxtəlif kulturlərlə tanış olması ilə işləkliyini artırmış, türklərlə ərəb və farslar arasında mədəni əlaqələrə qədər genişləndirmiş və sabitləşmiş, daha sonra bəzi ərəb-fars alınmalarının işləkləşməsi nəticəsində nisbətən zəifləmişdir.

-lı şəkilçisi. Bu şəkilçi “Kodeks” və QQM-də əsasən sifətlər düzəldir. KDQ-dən fərqli olaraq, dodaq ahənginə əsasən riayət edilir: *tath* “xoş, sevimli” [30v]; *alqışlı* 1. “bərəkət, bolluq” [37v]; 2. “müqəddəs” [62v]; *ushu* “ağıllı” [49r]; *izarlı* “paxıl, qısqanc” [50r]; *erkli* “güclü, qüvvətli, qadir, uca” [76r]; *körkli* “gözəl, qəşəng” [38v]; *tatıqlı* “dadlı, ləzzətli” [38r]; *bügənəklı* “örtülü, üstü örtülü” [60v]; *borçlı* “borclu” [10v]; *yamğurlu* “yağışlı” [37r]; *aylı* “hamilə” [76r] və s.

QQM-də “Kodeks”dəki bir çox nümunələr əksini tapmaqla yanaşı, “Kodeks”də olmayan düzəltmə sözlər də işlənmişdir. Ümumiyyətlə -*lı* şəkilçisi tarixin bütün dövrlərində funksional dairəsinə və işləkliyinə görə məhsuldar olmuşdur. QQM-də verilən nümunələrə baxaq: *abıntayerli* “macərapərəst, riskli, etibarsız”; *ağıraxaxlı* “hamilə” (Azərbaycan dilində də işlənir); *aqlı* “ağıllı, iti zəkalı, izahlı, öyrənməyə həvəsli”; bilikli “məlumatlı”; *əminli* “barış, sülh, hüsur”; *esli* “ağıllı, məntiqli, zəkalı, müdrək”; *kiyinişli* “geyimli, paltar geyinmiş” və s. QQM-də bu şəkilçi slavyan mənşəli alınma sözlərə də artırılmışdır: *znaklı* “işarəli, bariz, önəmli, diqqətə layiq”; *vzroklu* <*зрѣху* “iti baxışlı, görmə qabiliyyəti olan”. QQM-də “Kodeks”dən fərqli olaraq -*lı* şəkilçisinin müəyyən bölgəyə mənsubluq mənasında yer adlarına artırıldığı görürük: *Qarqarlı* “Qarqarlı, Qarqardan olan”; *kafalı* “kəfəli”; *kiyovlu* “kiyevli”; *lehli* “polşalı”; *olaxlı* “moldovalı”; *rımalı* “romalı”; *stimbollu* “istanbullu”; *tokatlı* “toqatlı” və s. Qeyd edilən yer adları ilə bağlı isimlər Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrlə, bölgənin etnik tərkibi ilə yanaşı, o dövrdə Krım və digər Ukrayna torpaqlarında Türkiyədən gələn xevli türkün vasidığını da göstərə bilər.

-taş (-das), -dəş şəkilçisi. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva *-taş* affiksinin əsas funksiyasının birgəlik ifadə etmək olduğunu qeyd etmişdir. Alimlərin fikrincə, “*affiksin birinci tərəfi verlik halın -ta, -to affiksidir. ikinci komponent tolu coxluğun ədəm affiksinin təzahürüdür*” [8, s.130]. Bu şəkilçi qədim dövrdə isimdən isim düzəltmə funksiyasını icra etmiş və bəzən sait ahənginə tabe olmamışdır. Göytürk dilində *kadas* “qardas, yaxın qohum”, qədim uvğur dilində *atdas* “adas”, *istəs* “avni isə görə”, *koldas* “dost, voldaş”, Oaraxanlı dövründə, “Kutadqu-Bilik”də *erdəs* “dost, voldaş” *kadas* “qardas, qohum”, *karındaş* “qardas”, *kirdəs* “eyni evdə yaşayan qonşu”, *könjüldəş* “kənül dostu”, *tudaş* ~ *tüdəş* “oxşar”, Xarəzm türkcəsində *antdaş* “and ortağı” və s. [Bax. 9, s. 1506-1511]

Bu morfem müasir dilimizlə müqayisədə o dövrün qıpçaq dilində daha işləkdir. “Kodeks”də şəkilçiyə aid maraqlı nümunələr vardır: *Karındaş* [49r] - *karandaş* “qardaş” [66v]; *menjüdəş* “birlikdə sonsuz olan, əbədiyyəti bölüşən” [74v]; *teydaş* “bərabər, tən” [72v]; *tözdəş* “eyni keyfiyyətdə olan” [74v]. Göründüyü kimi, bu nümunələrin çoxu dini məzmun kəsb edir. *Ataş* “adaş” *at* (“ad, isim”) + *taş* [81v]. Bu sözü *at* “ad” + *taş* “yoldaş” kimi də izah etmək olar. Ancaq C.Klauson onu *addaş*, *attaş* fonetik formaları ilə əlaqələndirir [3, s. 72].

QQM-nin dilində işlənən nümunələr -*daş* şəkilçisinin funksional inkişafını göstərən tarixi faktlardır. Bu həm də tərcümə dilində zərurətdən doğan söz quraşdırmaların nəticəsi ola bilər. QQM-nin dilində bu şəkilçiyə “birlikdə olmaq, bərabər olmaq, ortaq olmaq” mənalarda 50 sözün tərkibində rast gəlinir: *avazdas* “səmit hərfl. ahəngli”, *awdas / avdas* “ov voldaşı”, *barabardas* “ortaq, voldaş, günah, cinavət ortağı”; *bardas* “voldaş, tərəfdar voldaşlıq edən; bölünməz, tək tip”; *cinsdas* “eyni növ, qəbilə, xalq”; *cüfidəs / cüfidəs / cüfttəs* “ortaq, həvət voldaşı”; *dindas / dindəs* “eyni dinə inanən, dindas”, *farahdas* “daima birlikdə sevinən”, *hormatdas / hörmətdas* “eyni zamanda hörmət, səvgi göstərilən”, *isdəs* “ortaq işləvən”, *kəлиндas / kəлиндəs* “gəlin”; *klaaandas* “eyni nivvətdə olan, günah ortağı”; *kundas* “(dini) bəvramı birlikdə keçirən”; *xabardas / habərdəs* “eyni bilik və təcrübəyə malik olan, vətəni”; *xacdas* “birlikdə cərmixə çəkilən”; *xardas* “qardas”; *xaribdas / xaribdas* “qürbətdə, sürəgündə voldaş”; *xılındas* “hərəkət, əməl ortağı”, *xıyındaş* “eyni taleyi bölüşən”; *xuldas* “iş yoldaş, işçi”; *muşxuldas / müşxüldüş* “başqalarının kədərinə ortaq

olan", *oğraşdaş/oğraştas* "döyüş yoldaşı" və s. [9, s.1509].

Digər türk dillərində, xüsusilə qıpçaq qrupu dillərində daha isləkdir: *avıldas* "evni kəndli"; *otandas* "vətəndaş"; *jıldas* "vasid" (**qazax**); *kurdas* "vasit. usaqlıq dostu". *coldos* "voldas. dost"; *kömindös* "sevən". *kursaktas* "evni anadan doğulan" *emcəktəs* "süd qardas"; *söktös* "akraba, qohum" (**qırğız**), *adas* "adaş"; *karıandas* "qardas" (**qaraqalpaq**); *avıldas* "həmkəndli"; *karıandas* "bacı" (**noqay**), *tuğandas* "düşmən"; *cinayəttəs* "cinayət ortağı"; *şəşədəş* "içki ortağı"; *ıruğdaş* "qəbilədaş", *yuldaş* "yol arkadaş", *ıldaş* "yuttaş, vətəndaş"; *yaktaş* "həmsəri, yerli"; *üzəktəs* "mərkəzə aid"; *yartılaş* "yarı yarıya" (**başqırd**); *anadaş* "doğma, anabir, bacı", *maslakdaş* "həmfikir, dəvə yoldaşı"; *sırdas* "səmimi, dost, sırdaş" (**qumuq**), *adaş*, *addaş* "adaş"; *aydaş* "eyni ayda olan", *arhadaş* // *arhardaş* "dost, yoldaş", *ahrandas* "yaşad", *ahuldaş* "dəstəkcə", *boydaş* "birlikdə böyüyən"; *zamandaş* "çağdaş", *yalandaş* "günah, cinayət ortağı", *karadaş* "qardas", *kardaş* / *hardaş* "kardəş", *kızhardaş* / *hızhardaş* "bacı" (**karaim**) sözlərində də bu şəkildənin müxtəlif variantlarına rast gəlinmişdir. Burada diqqət çəkən məqam qıpçaq dillərində *-daş* şəkilçisinin həm funksionallıq baxımından inkişaf etmiş affiks olması, həm də çoxlu variantlara malik olmasıdır. Digər tərəfdən sanki bu şəkilçi qıpçaq qrupunda oğuz türk dilləri ilə müqayisədə daha geniş işlənmişdir. Həmçinin QQM-də *-taş*, *-daş*, *-taş*, *-daş* variantları ilə yanaşı, *-diş*, *-doş*, *-töş*, variantlarına da rast gəlirik. Xüsusən QQM-də, dolayısı ilə XVI-XVII əsrlərdə qıpçaq (bu dil tatar dilinin də əsas qaynaqlarından birini təşkil edəcəkdə) dilində rast gəlinən funksionallıq müasir qıpçaq dillərində də özünü göstərir. Bu dillərdə bir çox nümunələr var ki, onlar kök+şəkilçi qovşağında assimilyasiya hadisəsi təsiri bağışlayır: *kadırlas* "dost"; *atalas* "qohum-əqrəbə"; *üzəngiləs* "vasid, tay-tuş"; *körsiləs* "qonsu", *tumalas* "vaxın qohum"; *bavırlas* "qohum əqrəbə"; *japsarlas* "bitisik" (qazax). *atalas* "evni atadan olan, qardas"; *enələş* "qardas"; *doorlos* "müasir, çağdaş" (qırğız), *atlas* "adaş"; *bahalas* "eyni qiymətdə olan"; *jerləs* "həmsəri", *elləs* "eyni qəbilədən, eldən olan" (noqay) [9, s. 1509].

QQM-də *-daş* şəkilçisinin feillərdən isim törətmə funksiyası da müəyyən edilmişdir: *ayırıltaş* "ayrılmış, bölünmüş; bölümündə yer alan; varis"; *başlandış* "birlikdə başlayan; qurucu"; *bəslandış* "birlikdə yeyən, qidalanan"; *birlandış* "dost, yoldaş, sevgili, ortağ"; *boldaş* "birlikdə olan, yoldaşlıq edən, dəvə yoldaşı, yuqurdaş, yügürdaş "birlikdə işləyən; dördnala qaçan" və s. Bu şəkilçinin feilə artırılmasına türk dilinin dialektologiya lüğətində *toğtaş* "eyni vaxtda doğulan" sözündə rast gəlinir.

-daş şəkilçisi müasir türk dilinin və milliləşmə meyillərinin təsiri ilə son dövrlərdə Azərbaycan dilində funksional genişlənmə kəsb edir. Belə ki, internet materiallarında, sosial mediada bu şəkilçi ilə yaranan çoxlu sözlər işlənməkdədir. 2021-ci ildə çap olunmuş Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya lüğətinə *cığırdaş*, *cığırdaşlıq*, *çağdaş*, *dərddaş*, *dındaş*, *dındaşlıq*, *əsrdaş*, *məsləhətdaş*, *nəsildəş*, *oyundaş*, *partiyadaş*, *sənətdaş*, *süddəş*, *yaşdaş*, *yurddaş*, *zamandaş* kimi sözlərin salınması [2], əslində, bu tendensiyanın dilin sənəd kitabında əksini tapmasıdır.

-ça. "Kodeks"də və QQM-də müxtəlif məzmunu sözlər əmələ gətirmişdir: *burquça* "nəfəs aləti, kiçik boru, ney" [K, 45r]; *bakça* "bağça" [K, 40r]; *bürçə* "birə" [K, 54v]; alaça "alaca" [57v]; "Kodeks"də işlənən "barça" sözündə də eyni şəkilçini aydın görmək mümkündür. *Tatarça* "tatar dilində" *Yesus Kristus Bitik tilinçə*, *tatarça kutkardaçı* "İncildə İsus Xristos, tatar dilində xilaskar" (K, 61v). "Kodeks"də cəmi bir sözdən bu mənada söz düzəldən *-ça* şəkilçisi QQM-də daha isləkdir ki, bu da bir yandan ictimai-siyasi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədardır: *cuhutça* "yəhudi dili", *erminiça* "erməni dili". Bu söz həm də erməni əlifbasında qıpçaqca yazılmış, qriqorian məzmunlu mətnlərdəki dilin adı mənasında işlənmişdir. Yəni: 1. Ermənicə, 2. Qıpçaq-qriqorian dili; *Latinçə* "latın dili"; *orusça* "rus dili"; *tatarça* "tatar dili". *Tatarça* sözü ilə tatar, qıpçaq, polovets, qriqorian- qıpçaq-qriqorian dilləri nəzərdə tutulmuşdur. *Türkçə* "türk dili"; *urumca* "yunan dili". Göründüyü kimi, "Kodeks"lə müayisədə QQM-də bu şəkilçinin funksionallığını artırdığını müşahidə edirik.

Nəticə. Bu araşdırmada şimali qıpçaq türkcəsində (XIII-XVII əsrlər) ad əmələ gətirən bir neçə şəkilçinin funksionallığı və işlənmə tezliyi qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, türk dilinin orta dövr şimal qıpçaq dili qoluna aid nümunələr əsasında leksik şəkilçilərin funksionallığı, funksionallığın spesifikasi, dolayısı ilə ad bildirən sözlərin təşəkkülünün ümumi mənzərəsini verməyə çalışmışıq. Qıpçaq dilində şəkilçinin funksionallaşma xüsusiyyəti orta türk dilinin ümumi özəlliklərini ehtiva etməklə yanaşı, öz spesifikasi ilə də seçilir: 1. Qıpçaq yazı dilinin gec formalaşması 2. Şimal qıpçaqçası türk-islam mədəniyyətindən kənarda, eyni zamanda qeyri-islam kulturlərinin əhatəsində olması 3. Qıpçaq mətnlərini yazıya alanların əcnəbi olması.

Nəticə etibarilə bu dildə şəkilçilərin funksionallaşmasının spesifikasi daha çox ekstralingvistik və ekstrakültür amillərin təsiri ilə izah edilir. İşləndiyi bölgənin xüsusiyyətləri, təmasda olduğu mədəniyyətlər və tərcümə fəaliyyətlərinə görə QQM-də türk dilinin təbii istiqamətlərindən kənara çıxan sintaktik və morfoloji özəlliklər özünü göstərmişdir. Ehtimal ki, *-daş* şəkilçisi də QQM-də bu amillərin təsiri ilə süni şəkildə funksional genişlənməyə məruz qalmışdır. Çünki heç bir dövrün əsərlərində və türk dillərində sözügedən affiksin bu qədər geniş işlənməsinə rast gəlinmir. *-daş* şəkilçisi müasir türk dilinin və milliləşmə meyillərinin təsiri ilə son dövrlərdə Azərbaycan dilində də funksional genişlənmə kəsb edir.

Xülasə, "Kodeks"ın kuman lüğətində müəyyən miqdarda fars mənşəli sözlər olsa da, o dövrün digər bir çox türk əsərlərində rast gəlinən *-na*, *-ba*, *-bi*, *-zar*, *-stan*, *-xana*, *-gah*, *-baz*, *-dar*, *-kar*, *-zadə*, *-xor*, *-bənd*, *-pərəst* kimi fars mənşəli leksik şəkilçilərə rast gəlinir. "Kodeks"ın dil materiallarında şəkilçilərin funksionallığına dair mənzərə QQM-nin dili ilə müqayisədə ekstralingvistik amillərin və fərqli kulturlərin təsirinə daha az məruz qalmış dil təsiri bağışlayır. Bu da o dövrdə bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır. Qriqorian mühitində yazılan, eyni zamanda slavyan təsirinə məruz qalan, həmçinin türklərin Dəşti-Qıpçaqda nüfuzunun zəiflədiyi bir dövrə təsadüf edən Qıpçaq-qriqorian mətnlərinin dilində şəkilçilərin funksionallığı əvvəlki dövrün ənənəsini qorusa

da, adı çəkilən faktorların təsiri ilə fərqli və spesifik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bu dövrün dil materiallarının araşdırılması fərqli dil, din, kültür kimi amillərin qıpçaq dili nümunəsində türk dillərinin sözyaratma prinsiplərinə və spesifikasiyasına təsir formalarını ortaya çıxarmaq baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Argunşah M., Güner G. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004, 728 s.
3. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 p.
4. Gökdag B. A., Şimşek Y. Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı? // Yeni Türkiye, 60/2014, s. 756-767.
5. Quliyev, İ. Codex Cumanicus və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil. 2023. s. 13-36
6. Ouliviev, İ. XVI-XVII əsrlər qriqorian qıpçaq dili və əsərləri // Professor Həsən Mirzəyev-95 "Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, Bakı, 29 noyabr 2024, s. 159-165
7. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: "Nurlan", 2004, 428 s.
8. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: "Səda", 2002, 380 s.
9. Şenyüz, F. Ermeni Harfli Kıpçakçada -Daş Eki Üzerine // X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 2018, s. 1506-1511.

Açar sözlər: Kodeks Kumanikus, leksik şəkilçilər, ekstralingvistik amillər, funksionallıq

Keywords: Codex Cumanicus, lexical suffixes, extralinguistic factors, functionality

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, лексические суффиксы, экстралингвистические факторы, функциональность

Şimal qıpçaqçasında leksik şəkilçilərin funksionallığına təsir edən amillər (XIII-XVII əsrlər)

Xülasə

Qıpçaq türkləri Orta əsrlərdə türk, şərq, ümumən dünya tarixində önəmli iz buraxan üç böyük türk xalqından biridir. Qıpçaqlar Qafqazın, Misirin, Şərqi Avropanın və Dəşqi-Qıpçağın ictimai-siyasi və mədəni-məişət həyatında önəmli rol oynamışlar. Şimal qıpçaqçası termini isə əslində şərti təsnifatın bir komponenti olub, keçmiş Dəşti-qıpçaq, indiki Ukrayna və Krım bölgəsində yaşamış qıpçaqların dilini ifadə edir. Şimal qıpçaqçasının tarixi mənbələri arasında iki qaynaq önəm daşıyır: 1. Kodeks Kumanikus 2. Qıpçaq-qriqorian mətnləri. Kodeks Kumanikus XIII-XIV, Qıpçaq-qriqorian mətnləri XVI-XVII əsrlərdə yazılmış olub ümumilikdə bir dilin təxminən beş əsrini əhatə edir.

Bu araşdırmada tarixi qıpçaq türkcəsində bir sıra şəkilçilərin funksionallığı və işlənmə tezliyini qiymətləndirilmiş, şəkilçi funksionallığını şərtləndirən amillərə toxunulmuşdur. Beləliklə, şimal qıpçaqçasına aid nümunələr əsasında leksik şəkilçilərin funksionallığı və şəkilçi funksionallığının spesifikasiyasına dair ümumi mənzərəni verməyə çalışmışıq.

Factors affecting the functionality of lexical suffixes in northern kipchak language (XIII-XVII centuries)

Summary

Kipchak Turks are one of the three great Turkic peoples who left an important mark on the history of the Turks, the East, and the world in general in the Middle Ages. The Kipchaks played an important role in the socio-political and cultural life of the Caucasus, Egypt, Eastern Europe and Dashti-Kipchak. The term Northern Kipchak, in fact, as a component of the conventional classification, refers to the language of the Kipchaks, who lived in ancient Dashti-Kipchak, present-day Ukraine and Crimea. Among the historical sources of North Kipchak, two sources are important: 1. Codex Cumanicus 2. Kipchak-Gregorian texts. Codex Cumanicus was written in the XIII-XIV centuries, Kipchak-Gregorian texts were written in the XVI-XVII centuries, and in total they cover about five centuries of one language.

In this study, the functionality and frequency of development of a number of suffixes in historical Kipchaks were evaluated and a number of factors that determine the functionality of the suffix have been touched upon. Thus, we have tried to present a general picture of the functionality of lexical suffixes, the specificity of functionality, and thus the formation of words denoting names based on the examples of Northern Kipchak.

Факторы, определяющие функциональность лексических суффиксов северного кипчака (XIII-XVII вв.)

Резюме

В средние века тюрки-кипчаки были одним из трех основных тюркских народов, оставивших важный след в истории тюрков, Востока и всего мира в целом. Кипчаки играли важную роль в общественно-политической и культурно-бытовой жизни Кавказа, Египта, Восточной Европы и Дашки-Кипчака. Термин «северокипчакский» фактически является составной частью традиционной классификации и относится к древнему дашти-кипчакскому языку, языку кипчаков, проживающих на территории современной Украины и Крыма. Среди северокипчакских исторических источников важны два источника: 1. Кодекс Куманикус и 2. Кипчакско-грегорские тексты. Кодекс Куманикус был написан в XIII-XIV веках, тексты Кипчак-Грегора - в XVI-XVII веках, и в общей сложности они охватывают около пяти веков единого языка.

В данном исследовании были оценены функциональность и частота использования ряда суффиксов в историческом кипчакском тюркском языке, а также затронуты факторы, определяющие функциональность суффиксов. Таким образом, мы попытались дать общее представление о функциональности лексических суффиксов и специфике функциональности суффиксов на примере северных кипчаков.

Rəyçi: professor İ.Kazımov